

EXPERIMENTEREN MET GEWELD

Dr. W.A.T. MEUWESE

EXPERIMENTEREN MET GEWELD

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING
VAN HET AMBT VAN GEWOON HOGLERAAR
IN DE SOCIALE PSYCHOLOGIE
AAN DE TECHNISCHE HOGESCHOOL EINDHOVEN

OP 17 NOVEMBER 1972

DOOR

Dr. W.A.T. MEUWESE

Experimenteren met geweld

Geweld is een verschijnsel waarmee we hebben leren leven. Nieuwsmedia maken dagelijks melding van gewelddaden van individuen en groepen, variërend van vecht- tot slachtpartijen. Slechts wanneer door de politieke betekenis van een aanslag of door een samenloop van omstandigheden onze aandacht op de gewelddadigheid van onze omgeving geforceerd wordt, worden wij ons bewust van het gevaar dat de samenleving loopt wanneer het haar niet zal lukken het geweld te beheersen.

Gebeurtenissen als de moord op belangrijke leiders, aanslagen op vliegtuigpassagiers, militaire en quasi-militaire acties, agressieve opstanden, burgeroorlogen en ontvoeringen wekken de indruk dat onze kennis van de mens, van zijn gedrag en zijn drijfveren en van de sociale condities waardoor zijn gedrag wordt bepaald niet bij machte is iets aan dit probleem te doen.

Deze machteloosheid tegenover het geweld levert ons uit aan de commentatoren van de media, de theologen, maatschappij-analysten en andere professionele predikers die ons voorhouden dat de mens van nature agressief is, dat de technologische ontwikkeling de mensen van elkaar vervreemdt waardoor geweld aanvaardbaar wordt als een middel om te kunnen overleven, of dat de structuur van de maatschappij geweld als een noodzakelijke consequentie van haar streven naar macht impliceert. De vreedzame uitingen van groepen jongeren die zich afsluiten in hun subcultuur en van daaruit visies op een nieuwe wereld en een nieuwe mens ontwerpen, geven daarvoor geen oplossing.

De mogelijkheid tot beheersen van agressief gedrag en tot het ontwerp van sociale structuren waarin excessief geweld *niet* een adequate oplossing voor individuele en maatschappelijke problemen oplevert, is afhankelijk van de kennis die wij hebben van de aard van het verschijnsel „agressie”, van de drijfveren die een individu leiden tot agressief gedrag en van de condities die bepalend zijn voor vorm en intensiteit van dit gedrag. *Als de stelling dat geweld een centraal probleem in de maatschappij is aanvaardbaar kan worden gemaakt, dan betekent dat dat de studie van agressief gedrag een centraal thema is in de gedragswetenschappen, in het bijzonder in de sociale psychologie.*

Er zijn veel studies over agressie gepubliceerd^{10, 16}. Analyse van gebeurtenissen waarin gewelddadig gedrag van individuen en collectiviteiten een centrale rol speelde werd echter bemoeilijkt door een probleem dat bij alle studies van maatschappelijke verschijnselen in hun natuurlijke context optreedt, namelijk de onmogelijkheid het effect van de vele factoren die waarschijnlijk in relatie staan tot het bestudeerde fenomeen voor elke factor in zuivere vorm te bepalen. Bovendien zijn agressieve gebeurtenissen eenmalig, waardoor het moeilijk, zo niet onmogelijk is conclusies te trekken die geldig zijn voor identificeerbare verzamelingen van agressieve gebeurtenissen, waardoor voorspelling en beheersing mogelijk kunnen worden. Om tot generaliseerbare resultaten en tot de vorming van theorie te kunnen komen is het noodzakelijk het verschijnsel in het laboratorium te brengen. Vervolgens moet de werking van die factoren die mogelijkerwijs bepalend zijn voor het verschijnsel in gecontroleerde situaties worden bestudeerd. We moeten dus *experimenteren met geweld*.

In het vervolg zal ik een reeks van representatieve experimenten aan U voorleggen. Daarna zal ik een voorlopige conclusie trachten te trekken met betrekking tot de kennis, die op dit moment over agressief gedrag bestaat.

Dat experimenteren met agressief gedrag geen eenvoudige opgave is zal duidelijk zijn. Als in onze experimenten mensen aan zodanige condities worden onderworpen dat zij gedrag gaan vertonen dat wij gewelddadig noemen, dan zal dat in elk geval maar een zwakke vorm van geweld kunnen zijn. In de eerste experimenten die aan het vraagstuk van het geweld werden gewijd, werd dan ook slechts verbale of symbolische agressie en het optreden van agressieve fantasieën bestudeerd. Conclusies over de vormen van geweld waarover wij in feite uitspraken zouden willen doen, baseren op het gebruik van scheldwoorden of op het geven van negatieve beoordelingen over een medeproefpersoon op een beoordelingsvragenlijst is op zijn minst problematisch.

Een belangrijke stap in de richting van een vorm van experimenteren die wellicht conclusies toelaat die wèl met het probleem waar het om gaat te maken hebben kon gezet worden toen Arnold Buss¹⁷ een experimenteel paradigma introduceerde dat gebruik maakte van de zogenaamde *agressie-machine*. In dit paradigma werd het mogelijk te experimenteren met fysiek geweld, namelijk elektrische

schokken van betrekkelijk grote intensiteit toegediend door een proefpersoon aan een mede-proefpersoon.

De agressie-machine is een kast met tien genummerde knoppen. Indrukken van een knop zet een paar elektroden die aan een arm van een proefpersoon kunnen worden bevestigd, onder spanning. Indrukken van knop nummer 1 brengt een lichte schok teweeg, elke volgende knop kan een zwaardere schok veroorzaken. De kast bevat bovendien een paar lampjes, waarmee signalen aan de proefpersoon kunnen worden gegeven.

De procedure bij een experiment met de agressie-machine is als volgt. Aan de proefpersoon wordt gezegd dat hij gaat deelnemen aan een experiment, waarin wordt bestudeerd hoe leerprocessen worden beïnvloed door bestraffingen. Hij krijgt tot taak een andere proefpersoon een lijst woordparen te laten leren, door telkens een bepaald woord aan te bieden waarop de leerling-proefpersoon met een bepaald ander woord moet reageren, ongeveer zoals op de middelbare school jaartallen of woorden in een vreemde taal worden geleerd. Geeft de leerling het goede antwoord, dan gaat een groen lampje op de agressie-machine branden, is het antwoord fout dan gaat een rood lichtje aan. Telkens wanneer de leerling een fout maakt moet de leraar hem een schok geven. De intensiteit en de duur van de schok moet hij daarbij zelf kiezen. Voordat het experiment begint krijgt de leraar-proefpersoon een voorproefje van de schokken die door de machine worden afgegeven: de elektroden worden aan zijn arm aangebracht en de proefleider drukt knoppen 1 en 5 in. Bij het indrukken van knop 1 voelt de proefpersoon een lichte, bij knop 5 een duidelijke pijnlijke schok. Het effect van knoppen 6 tot en met 10 wordt aan zijn verbeeldingskracht overgelaten.

De elektroden worden vervolgens bij de leerling aangebracht, en het experiment kan beginnen. De leraar leest de woordenlijsten op en de leerling tracht het goede antwoord te geven. Op een foutief antwoord wordt gereageerd met het indrukken van een door de leraar gekozen knop op de agressie-machine gedurende een door de leraar gekozen tijd. Het is waarschijnlijk overbodig te zeggen dat de proefpersoon die de rol van leerling speelt een medewerker van de onderzoeker is en dat de agressie-machine geen andere schokken afgeeft dan de twee demonstratieschokken voor de naïeve leraar-proefpersoon. Het blijkt dat deze procedure zeer geloofwaardig is, het aantal proefpersonen dat in een gesprek na het experiment er blijk van geeft argwaan te hebben gehad, is minder dan 5%.

In dit experimenteel paradigma kan een groot aantal onafhankelijke variabelen worden geïntroduceerd. Om enkele voorbeelden te noemen: de proefpersoon kan vooraf gefrustreerd, beledigd of aangevallen worden; met behulp van alcohol, drugs of prikkelende afbeeldingen kan de proefpersoon in een staat van emotionele opwinding worden gebracht; het slachtoffer kan voor de proefpersoon zichtbaar of onzichtbaar worden gemaakt; het slachtoffer kan verschillende geprogrammeerde reacties vertonen, zoals gedrag dat pijn of woede indiceert; aan de proefpersoon kan men verschillende instructies geven; hij kan beloond of bestraft worden voor zijn agressie; hij kan als geïsoleerd individu of als lid van een groep aan het experiment deelnemen. Door het effect van verschillende niveaus van de onafhankelijke variabele op het agressief gedrag van de proefpersoon, operationeel gemaakt door de manier waarop hij met de agressie-machine omgaat te meten, kan een indruk worden verkregen van de factoren die agressief gedrag bepalen.

De eerste experimenten met dit paradigma betroffen toetsingen van de klassieke frustratie-agressie-hypothese. In deze hypothese wordt ondersteld dat frustratie, dat wil zeggen de blokkering van doelgericht gedrag, de meest krachtige determinant van agressief gedrag is. Volgens de theoretici die de hypothese in de literatuur hebben geïntroduceerd²⁰, zijn alle vormen van agressie een gevolg van frustratie, en leidt frustratie altijd tot agressie. In latere publicaties³¹ wordt erkend dat frustratie andere gedragsvormen dan agressie tot gevolg kan hebben, maar de stelling dat agressief gedrag altijd terug te voeren is tot frustratie wordt gehandhaafd.

Door Arnold Buss¹⁸ werd een experiment uitgevoerd waarin proefpersonen in verschillende graden van frustratie werden gebracht. Dit gebeurde door de sterkte van de motivatie die aan frustrerende blokkering wordt onderworpen, te variëren. Aan een derde deel van de proefpersonen werd verteld dat de experimentele taak een test van hun vaardigheid in het experimenteren was, waarbij men er van uitging dat zij daar betekenis aan hechtten omdat zij studenten in de psychologie waren. Een tweede groep van proefpersonen werd gezegd dat hun resultaten, dat wil zeggen de snelheid waarmee de leerling de woordenlijst leert, meetelde voor hun tentamencijfer, voor de meeste studenten een redelijk krachtige motivator. Een derde groep fungeerde als controle-groep. Hun werd niets verteld. Frustratie werd tweegebracht doordat de leerling zeer veel fouten

maakte en maar zeer langzaam de woordenlijst ging beheersen.

In dit specifieke experiment werd bovendien de instrumentele waarde van agressie gevarieerd door de helft van de proefpersonen vooraf mee te delen dat leerprocessen versneld worden door een sterkere schok te geven. Andere onafhankelijke variabelen waren het geslacht van proefpersoon en leerling en terugkoppeling van de leerling: de leerling gaf door middel van kreunen en pijnlijke kreten aan dat hij pijn leed. Al deze onafhankelijke factoren waren inderdaad onafhankelijk, de proefpersonen werden aan de hand van een orthogonaal schema in de verschillende experimentele condities ingedeeld.

Alle onafhankelijke variabelen bleken een statistisch significant effect te hebben, behalve de frustratie-factor. Instrumentele agressie was intensiever dan niet-instrumentele, terugkoppeling van het effect van de schokken leidde tot vermindering van de agressie, en mannelijke proefpersonen waren meer agressief dan vrouwelijke. Vrouwelijke leerlingen kregen minder sterke schokken te verduren dan mannelijke, en de kracht van de schokken nam in alle condities in de loop van de tijd toe. Maar frustratie in de vorm zoals die in dit experiment was gemanipuleerd leidde niet tot meer agressie dan geconstateerd werd in een conditie waarin de proefpersonen niet werden gefrustreerd – een duidelijke aantasting van de klasieke hypothese dus.

In een reeks experimenten van Leonard Berkowitz en zijn medewerkers¹¹ werden proefpersonen gefrustreerd door ze te beledigen of door hen agressie te laten ondergaan. Deze laatste manipulatie vond plaats door de proefpersonen eerst een opstel te laten schrijven en dit opstel door een mede-proefpersoon – in werkelijkheid een medewerker van de onderzoeker – te laten beoordelen. Dit oordeel vond plaats via de agressie-machine: onafhankelijk van de kwaliteit van het opstel kreeg de proefpersoon een klein aantal zwakke of een groot aantal sterke, nu echte, schokken. In deze onderzoeken werd gevonden dat frustratie leidde tot intensivering van agressief gedrag, echter alleen dan wanneer de proefpersoon het slachtoffer op de een of andere manier aan agressief gedrag in het algemeen kon associëren.

Deze associatie kan experimenteel op verschillende manieren tot stand worden gebracht. Aan de proefpersoon wordt bijvoorbeeld een gewelddadige film vertoond en hij wordt er op gewezen dat het slachtoffer in het experiment dezelfde voornaam heeft als de hoofd-

persoon in de film¹² of het experiment kan worden gedaan in een ruimte waarin wapens, zoals revolvers en messen, duidelijk zichtbaar aanwezig zijn¹³. De uitkomsten van deze experimenten doen vermoeden dat een gereviseerde vorm van de frustratie-agressie hypothese als theoretisch postulaat stand kan houden. Deze gereviseerde hypothese zou dan inhouden, dat de *bereidheid tot agressief* gedrag wordt geactiveerd door frustratie, maar dat deze bereidheid pas overgaat in *manifest* geweld, wanneer het doelwit van de agressie op een of andere manier aan agressie in het algemeen geassocieerd kan worden. Dit betekent, dat kenmerken van de omgeving waarin een potentieel doelwit van geweld wordt waargenomen, of kenmerken van dat doelwit zelf, een bepalende rol spelen bij het optreden van agressief gedrag.

Toch is tegen deze formulering bezwaar in te brengen. In de oorspronkelijke theorie werd frustratie opgevat als een blokkering van doelgericht gedrag. Belediging, agressie tegen de proefpersoon of het scheppen van een situatie waarin de proefpersoon geïrriteerd raakt, zijn frustrerend, maar hebben bovendien het karakter van een aanval op de proefpersoon. Het is misschien dit aanvalskarakter van de experimentele manipulaties dat bepalend is voor het optreden van agressief gedrag en niet de frustratie als zodanig. Iemand aanvallen betekent het toedienen van onaangename prikkels, terwijl het begrip frustratie uitsluitend refereert aan de blokkering van gedragsreeksen die naar een bepaald doel leiden.

In een aantal experimenten is getracht deze twee factoren te scheiden. In een experiment van Russell Geen²² werd een groep proefpersonen gefrustreerd door aan hen een onoplosbare legpuzzel zogenaamd als een intelligentietest te presenteren of hen door een als een tweede proefpersoon poserende medewerker te laten storen bij hun werk.

Een andere groep werd beledigd door de medewerker negatief commentaar te laten geven op het werk van de proefpersoon. Stimuli relevant voor agressief gedrag, werden in de situatie gebracht door een film van een gewelddadige bokswedstrijd te vertonen. Daarna werd het leerexperiment met de agressie-machine gedaan, waarbij de medewerker die de proefpersoon beledigd had of zijn werk had verstoord als leerling fungeerde. Geconcludeerd kon worden dat proefpersonen in de pure frustratie-conditie, die dus op geen enkele manier waren aangevallen, niettemin significant sterkere

schokken aan de leerling toedienden dan proefpersonen in een controle-conditie.

Het belangrijke verschil van dit experiment met dat van Buss is, dat door middel van de film agressieve stimuli in de situatie werden gebracht. Dat dit een noodzakelijke conditie is werd aangetoond door o.a. William Gentry²⁴ die proefpersonen liet falen op een taak in een situatie zonder agressieve stimuli, en geen verschil in agressief gedrag vond tussen de experimentele en een controlegroep. In dit experiment werd aannemelijk gemaakt dat een verbale aanval op de proefpersoon ook zonder dat agressieve stimuli in de omgeving aanwezig zijn, agressief gedrag kan oproepen. Bovendien werd aangetoond dat agressief gedrag leerbaar is. Proefpersonen die met goedkeurende opmerkingen van de experimenterator beloofd werden voor vijandige verbalisaties bij hun interpretatie van een aantal cartoon-achtige tekeningen van interpersoonlijke situaties³⁴, vertoonden meer agressief gedrag dan proefpersonen die beloofd werden voor niet-vijandige verbalisaties. Dit resultaat laat de conclusie toe dat experimentele versterking van gedrag, in de literatuur „reinforcement” genoemd, kan overgaan van een verzameling van verbaal-agressieve gedragingen naar een verzameling van fysiek-agressieve gedragingen.

Op grond van de tot hier genoemde illustratieve experimenten samen met een reeks andere waarin een aantal andere factoren werd gevarieerd en waarin bovendien verfijningen in de experimentele condities werden aangebracht, kan de oorspronkelijke frustratie-agressie hypothese in een nieuwe vorm worden geformuleerd¹¹. Het lijkt aannemelijk, dat zowel een verbale of fysieke aanval op een individu als frustratie van dat individu leidt tot een toestand van verhoogde activering van het organisme. Deze toestand verhoogt de waarschijnlijkheid, dat het organisme in een situatie waarin agressieve stimuli aanwezig zijn, reageert met agressief gedrag. Een dergelijke situatie maakt agressieve gedragingen meer dominant in het gedragsrepertoire van het organisme, terwijl de activerings-toestand waarin het organisme verkeert, de kans verhoogt dat dit dominant gedrag, dat op zichzelf nog slechts agressie-bereidheid betekent, wordt omgezet in manifeste agressie. Een dergelijk argument is consistent met de theorie dat gegeneraliseerde drijfveren het manifest worden van de in een gegeven situatie dominante gedragingen vergemakkelijken^{26, 35, 37}.

Dit argument heeft een belangrijke implicatie. Wanneer de activatie-toestand van het organisme gekoppeld met agressieve omgevingsstimuli een voldoende conditie vormen voor het optreden van agressief gedrag, dan moet agressief gedrag ook optreden wanneer de bron van activatie een andere is dan frustratie of aanval. In feite moet elke stimulus die in staat is het organisme te activeren dan als antecedent van agressie kunnen optreden.

Geen en O'Neal²³ onderwierpen deze propositie aan een experimentele test. Als activerende stimulus werd zogenaamde witte ruis gebruikt. Proefpersonen keken eerst naar een agressieve film of naar een spannende maar niet agressieve controle-film. Daarna werd het experiment met de agressie-machine gedaan, waarbij de proefpersonen een koptelefoon opkregen die of witte ruis produceerde of stil bleef. Het bleek, dat proefpersonen in de witte ruis-agressieve film conditie significant sterkere schokken toedienden dan proefpersonen in elk van de drie andere condities.

Deze bevinding nu opent een aantal nieuwe mogelijkheden tot experimenteren. Ik releveer als voorbeeld twee experimenten van Zillmann en zijn medewerkers.

Zillmann²⁹ veronderstelde dat agressiebereidheid die een gevolg is van provocatie, versterkt wordt door excitatie van het organisme. Hij provokeerde proefpersonen door hen schokken te laten geven door een zogenaamde partner in het experiment. Door deze schokken gaf de partner te kennen het niet eens te zijn met een aantal opinies van de proefpersoon, welke hij op een vragenlijst had aangegeven. Excitatie werd gevarieerd door de proefpersoon of enige tijd te laten fietsen op een fiets-ergometer, of door hem een staafje in een gaatje dat excentrisch in een klein draaiend schijfje zat te laten houden. Agressie werd weer gemeten met behulp van de agressie-machineproef. Het bleek dat de lichamelijk geëxciteerde proefpersonen meer agressief waren dan de niet geëxciteerde. Terzijde kan worden opgemerkt, dat dit resultaat in strijd is met de populaire opvatting, dat lichamelijke oefening agressiviteit doet verminderen.

In een tweede experiment³⁰ werden geprovoceerde proefpersonen een van drie films getoond: een neutrale reisfilm, een agressieve boksfilm en een erotische film waarin twee acteurs niet-agressief pre-coïtaal gedrag vertoonden. Geprovoceerde proefpersonen die de boksfilm gezien hadden produceerden meer intense schokken op de agressie-machine dan proefpersonen die de neutrale film zagen.

Proefpersonen aan wie de erotische film werd vertoond waren nog agressiever dan de kijkers naar de boksfilm.

Meting van factoren die sympatische excitatie indiceren - systolische en diastolische bloeddruk, hartfrequentie en huidtemperatuur - toonde aan dat de excitatietoestand van het individu parallel liep met de experimentele conditie waarin hij verkeerde.

Het ziet er naar uit, dat de gereviseerde frustratie-agressie hypothese, die we nu beter de activatie-stimulatie-agressie hypothese kunnen noemen, kan worden gehandhaafd als een van de postulaten in een theorie over agressief gedrag.

Een geheel andere lijn van argumentatie wordt gegeven door de onderzoekers die experimenteren met agressief gedrag dat door imitatie wordt verkregen. In de eerste experimenten in deze reeks werd aangetoond, dat kinderen erg gemakkelijk agressief gedrag van een modelpersoon imiteren² en dat dit geïmiteerde gedrag kan overgaan naar een nieuwe situatie waarin het model afwezig is³. In een reeks experimenten gebaseerd op de imitatie-theorie werd ontdekt dat ook bij volwassen observators blootstelling aan zowel reëel aanwezige als gefilmde agressieve modellen leidde tot verhoging van agressief gedrag. Dit effect is zo krachtig dat het ook optreedt wanneer de observator het gedrag van het model afkeurt⁴, zich weinig aangetrokken voelt tot het model⁵ of de kans loopt door het model bestraft te worden⁵.

Agressieve modellen komen in de sociale situatie waarin het individu verkeert veel voor. De communicatiemedia vertonen dagelijks geweld, in stedelijke samenlevingen kan men geregeld getuige zijn van verschillende vormen van geweld uiteenlopend van gevaarlijk verkeersgedrag tot vechtpartijen, bij protestdemonstraties is dikwijls een overvloed aan agressieve modellen aanwezig. Het is daarom van veel belang na te gaan, onder welke voorwaarden agressief gedrag van een modelpersoon leidt tot agressief gedrag van de observators van dat model en hoe die invloed kan worden verminderd. Een belangrijke voorwaarde schijnt te zijn dat het agressieve model geen negatieve consequenties van zijn gedrag mag ondervinden¹. Doet een dergelijke situatie zich voor, dan wordt wellicht door het model een zekere graad van toelaatbaarheid met betrekking tot zijn agressief gedrag aan de observator overgebracht. Dit kan een tweeledig effect hebben. Enerzijds wordt het aanleren van nieuwe agressieve gedragsvormen in deze situatie vergemakkelijkt. Anderzijds

worden gedragsvormen die in strijd zijn met agressief gedrag, verzwakt waardoor ontremming optreedt en eerder geleerde agressieve gedragspatronen manifest kunnen worden.

Omgekeerd kan geargumenteed worden, dat wanneer het model wel negatieve gevolgen van zijn handelingen ondervindt, of wanneer in de situatie op andere wijze stimuli worden geïntroduceerd die het effect van het model compenseren, er een situatie optreedt waarin de invloed van een agressief model wordt verminderd of zelfs vernietigd. Wanneer deze veronderstelling juist is, worden aanwijzingen verkregen voor middelen, die gebruikt kunnen worden om situaties die in collectieve agressie kunnen exploderen, te neutraliseren.

Pas zeer recent zijn studies waarin dit thema wordt onderzocht, verschenen. In een experiment van Robert Baron⁸ werd bijvoorbeeld de remmende invloed nagegaan van kritiek op het gedrag van het model op imitatief agressief gedrag van de proefpersoon.

In de nu inmiddels bekende experimentele situatie met de agressiemachine werden telkens drie leraren en een leerling gebruikt. Twee van de leraren en de leerling waren medewerkers van de onderzoeker. Bij hun aankomst werden alle proefpersonen op onaangename wijze behandeld, met de bedoeling de voor het optreden van agressie noodzakelijke activatietoestand te bereiken. De drie leraren schokten het slachtoffer in een vaste volgorde. De eerste leraar - een medewerker - gebruikte zeer hoge schokwaarden, hij gedroeg zich dus zeer agressief. De tweede leraar was de naïeve proefpersoon. De derde leraar was weer een medewerker, hij bekritiseerde het agressieve model op krachtige wijze in de experimentele conditie. Dat deed hij niet in de controle conditie. In beide gevallen gedroeg hij zich als een niet-agressieve leraar, dat wil zeggen, hij gebruikte alleen lage schokwaarden. Het bleek inderdaad, dat kritiek een dempende invloed had op het effect van het agressieve model: de naïeve proefpersoon schokte de leerling minder wanneer het model bekritiseerd werd dan wanneer dat niet het geval was.

Compensatie van het effect van een agressief model kan ook worden bereikt door een niet-agressief model in de situatie te brengen.

Robert Baron⁶ toonde aan, dat proefpersonen die, voordat zij schokken konden geven aan een individu dat hen kwaad had gemaakt, getuige waren van het gedrag van zowel een agressief als een niet-agressief model minder zware schokken toedienden dan proef-

personen die alleen een agressief model hadden geobserveerd. Baron merkt op dat de aanwezigheid van het niet-agressieve model zó effectief was in het onderdrukken van de invloed van het agressieve model, dat proefpersonen die eerst getuige waren van het gedrag van het niet-agressieve model en daarna van het agressieve, zelfs iets minder agressief tegen het experimentele slachtoffer optraden dan proefpersonen die aan geen enkel sociaal model waren blootgesteld.

Resultaten zoals verkregen uit het experiment van Baron kunnen grote betekenis hebben voor het voorkomen en beheersen van collectief geweld, als de precieze condities waaronder het onderdrukkend effect van het niet-agressieve model maximaal is in volgende experimenten kunnen worden vastgelegd.

Een beschouwing over het experimenteel sociaalpsychologisch onderzoek van geweld kan niet volledig zijn zonder de merkwaardige resultaten te vermelden die door Stanley Milgram werden verkregen in een reeks onderzoeken naar de condities waaronder individuen gehoorzamen aan gezag^{28, 29}. Milgram gebruikte een gewijzigde vorm van de agressie-machine. De machine was voorzien van 30 knoppen gemerkt van 15 tot 450 Volt, en van opschriften variërend van „lichte schok” tot „gevaar: zeer zware schok”. De experimentele situatie had weer de vorm van een leer-experiment, ogenschijnlijk opgezet om het effect van straffen op het leerproces te bestuderen. De instructie aan de proefpersoon was een leerling een woordenlijst te laten leren, en bij elke fout die de leerling maakt een schok te geven. De keuze van intensiteit en duur van de schok werd nu echter niet aan de proefpersoon overgelaten. Integendeel, hij kreeg het bevel bij elke fout van de leerling één spanningsniveau hoger te gaan. De leerling, die in feite geen schokken kreeg toegediend, gaf op specifieke punten in de schokreeks aan dat hij pijn leed. Hij begon met op de muur te bonzen, bij nog hogere schokwaarden ging hij schreeuwen, bij 300 Volt hield hij op met antwoorden op de leerinstructie, daarna bleef het stil.

Als de proefpersoon bezwaar maakte werd een standaardreeks van opmerkingen door de experimentator afgewerkt. Voorbeelden: „het experiment vereist dat U doorgaat”, „het is absoluut nodig dat U doorgaat”, „U hebt geen andere keus dan doorgaan”.

Een groep van 14 ouderejaars studenten in de psychologie werd gevraagd welk percentage van een groep van hypothetische proef-

personen zij dachten dat met het experiment door zou gaan tot het hoogste schokniveau van 450 Volt. Hun gemiddeld oordeel was 1,2 %. In werkelijkheid bleek van een groep proefpersonen waarin bijna alle sociaal-economische lagen van de bevolking vertegenwoordigd waren ongeveer 65 % tot het bittere einde door te gaan.

Dit resultaat geeft te denken. Kennelijk is een groot deel van overigens normale mensen door middel van een autoritair bevel tot extreem agressief gedrag te brengen. Parallellen met wat wij weten over de Nazitijd kunnen gemakkelijk in de gedachten komen. Deze sombere gedachte is echter slechts één kant van de zaak. Immers, wanneer in het experiment van Milgram meerdere proefpersonen samen de schokmachine bedienen, en enkele van hen weigeren verder te gaan – op afspraak natuurlijk – dan weigert ook de overgrote meerderheid van de naïeve proefpersonen³⁰.

In de experimenten met fysiek geweld, waarvan ik U een aantal illustratieve voorbeelden heb laten zien, werden condities onderzocht waarin agressief gedrag van individuen tegen andere individuen optreedt. Theoretische proposities die uit deze experimentele resultaten kunnen worden afgeleid betreffen dan ook uitsluitend *individueel* agressief gedrag. Verklaringen voor individueel agressief gedrag toepassen op in de samenleving voorkomend geweld is dan ook slechts mogelijk, in zoverre de vormen van geweld die wij willen verklaren geanalyseerd kunnen worden als gevallen van individuele agressie. Dit houdt in dat bijvoorbeeld sociale condities waarin agressie optreedt geanalyseerd moeten kunnen worden in termen van de basisvariabelen waarvan is aangetoond dat zij agressie oproepen. Als voorbeelden van deze basisvariabelen werden genoemd frustratie, aanval, activerende stimuli, agressieve omgevingskenmerken en agressieve modellen. In hoeverre een dergelijke analyse kan worden uitgevoerd moet nog worden onderzocht.

Niettemin meen ik te mogen concluderen dat een empirische basis is gelegd en eerste aanzetten voor een theorie zijn ontworpen. De activatie-stimulatie-agressie hypothese is een belangrijk resultaat. Het onderzoek naar de voorwaarden waaronder agressieve en niet-agressieve modellen invloed hebben op het gedrag van het individu, en naar de kenmerken van de situationele context waarin een individu tot extreem agressief gedrag komt of weigert op bevel van een autoriteit tot gewelddadig gedrag te komen, levert belang-

rijke theoretische kennis over het onderzochte fenomeen.

De laatste vijf jaar neemt het aantal onderzoeken op het gebied van agressie regelmatig toe. Zo is er een aantal experimenten gepubliceerd, waarin de zogenaamde *katharsis-hypothese* wordt onderzocht. In deze hypothese wordt ondersteld dat elke agressieve handeling van een individu, of de waarneming door het individu van agressie door anderen, agressieve neigingen van het individu doet verminderen.

In de meeste experimenten wordt gevonden, dat in strijd met deze hypothese het waarnemen van agressie van anderen agressiebevorderend werkt²⁵. In andere experimenten wordt aannemelijk gemaakt, dat katharsis slechts onder zeer bepaalde condities optreedt, namelijk als het slachtoffer fysieke schade ondervindt als gevolg van het gewelddadig gedrag van de proefpersoon, als de agressor geen schuldgevoel als gevolg van zijn gedrag ondervindt en als in die situatie geen factoren aanwezig zijn die imitatieve agressie bevorderen of de remming van agressie verminderen¹⁶ ²¹.

Speciale aandacht verdienen nog de experimenten waarin mogelijke agressie-remmende factoren worden onderzocht. Agressie-remming werd onder andere verkregen wanneer door de agressor waarneembare fysieke schade aan het slachtoffer wordt toegebracht¹⁹, wanneer publiek aanwezig is⁷ en wanneer sprake is van voor de agressor waarneembare nervositeit van het agressie-opwekkend model³⁸.

Agressief gedrag wordt versterkt wanneer de proefpersoon zijn emoties als kwaadheid kan interpreteren, tenzij de wetenschap dat hij zeer kwaad is angst opwekt waardoor zijn agressie geremd wordt¹⁴. Identificatie met een agressor in de omgeving verhoogt de agressiebereidheid³⁶ evenals het als *gerechtvaardigd* geweld voorstellen van de agressie van op film opgenomen modelpersonen²⁷.

Tenslotte, in een experiment waarin op directe wijze vier strategieën voor de beteugeling van agressief gedrag werden vergeleken, bleek een passieve strategie, waarbij het slachtoffer zwakke schokken aan de agressor teruggaf, minimaal effectief te zijn. Retaliatie met sterke schok deed agressief gedrag toenemen, terwijl een oog-om-oog strategie, waarbij het slachtoffer aan zijn aanval een gelijke schok teruggaf als hij van zijn aanval had gehad, in dat experiment het meest effectief was³².

Het is verleidelijk vanuit de kennis die is verzameld bij het experimenteren met geweld naar interpretaties omtrent de maatschappelijke

werkelijkheid te gaan zoeken. Ik zal aan die verleiding niet toegeven. Onderzoek van agressie heeft aangetoond, dat we te maken hebben met een complex fenomeen. Onze kennis van het fenomeen en van de condities die erop van invloed zijn is nog te beperkt om tot interpretaties van gewelddaden, laat staan tot aanbevelingen voor maatregelen die tegen geweld kunnen worden genomen, te kunnen komen.

De experimenten waarvan ik er U een aantal heb laten zien noodzaken eerder tot bescheidenheid met betrekking tot uitspraken die beoefenaars van de sociale wetenschappen over het geweld in de wereld zouden willen doen. Wél hoop ik aan U te hebben kunnen demonstreren dat een verschijnsel als geweld bestudeerd kan worden door het in het laboratorium te brengen en door zorgvuldig de condities te bestuderen waaronder agressief gedrag toeneemt of afneemt. Voordat met vertrouwen gezegd kan worden dat een theorie beschikbaar is die afleidingen in termen van in de maatschappij toepasbare acties tegen geweld mogelijk maakt en voorspellingen van specifieke gewelddaden toelaat, zullen echter nog vele experimenten moeten worden uitgevoerd.

In sociaalkritische beschouwingen wordt de laatste jaren de nadruk gelegd op voor de samenleving en voor het individu schadelijke gevolgen van de technologische ontwikkeling. Een instituut van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, dat bijdraagt aan die technologische ontwikkeling heeft naar mijn mening de verantwoordelijkheid ook de wetenschappelijke studie van de maatschappelijke gevolgen van die ontwikkeling tot zijn taak te rekenen. Experimenteren met geweld is in dit kader van groot belang.

Verwijzingen

- 1 Bandura, A., Influence of model's reinforcement contingencies on the acquisition of imitative responses.
Journal of Personality and Social Psychology, 1965, 1, 589-595.
- 2 Bandura, A., + A. C. Huston, Identification as a process of incidental learning.
Journal of Abnormal and Social Psychology, 1961, 63, 311-318.
- 3 Bandura, A., D. Ross + S. A. Ross, Transmission of aggression through imitation of aggressive models.
Journal of Abnormal and Social Psychology, 1961, 63, 575-582.
- 4 Bandura, A., D. Ross + S. A. Ross, Vicarious reinforcement and imitative learning.
Journal of Abnormal and Social Psychology, 1963, 67, 601-607.
- 5 Baron, R. A., Exposure to an aggressive model and apparent probability of retaliation from the victim as determinants of adult aggressive behavior.
Journal of Experimental Social Psychology, 1971, 7, 343-355.
- 6 Baron, R. A., Reducing the influence of an aggressive model: the restraining effects of discrepant modeling cues.
Journal of Personality and Social Psychology, 1971, 20, 240-245.
- 7 Baron, R. A., Aggression as a function of audience presence and prior anger arousal.
Journal of Experimental Social Psychology, 1971, 7, 515-523.
- 8 Baron, R. A., Reducing the influence of an aggressive model: the restraining effects of peer censure.
Journal of Experimental Social Psychology, 1972, 8, 266-275.
- 9 Baron, R. A., + C. R. Kepner, Model's behavior and attraction toward the model as determinants of adult aggressive behavior.
Journal of Personality and Social Psychology, 1970, 14, 335-344.
- 10 Berkowitz, L., *Aggression: A social psychological analysis*. New York: McGraw-Hill 1962.
- 11 Berkowitz, L., The frustration-aggression hypothesis revisited.
In: L. Berkowitz (Ed.) *Roots of aggression* New York: Atherton Press, 1969.
- 12 Berkowitz, L., + R. G. Geen, Film violence and the cue properties of available targets.
Journal of Personality and Social Psychology, 1966, 3, 525-530.
- 13 Berkowitz, L., + A. LePage, Weapons as aggression - eliciting stimuli.
Journal of Personality and Social Psychology, 1967, 7, 202-207.
- 14 Berkowitz, L., J. P. Lepinski + E. J. Angulo, Awareness of own anger level and subsequent aggression.
Journal of Personality and Social Psychology, 1969, 11, 293-300.
- 15 Bramel, D., B. Taub + B. Blum, An observer's reaction to the suffering of his enemy.
Journal of Personality and Social Psychology, 1968, 8, 384-293.
- 16 Buss, A. H., *The psychology of aggression*. New York: Wiley, 1961.
- 17 Buss, A. H., Physical aggression in relation to different frustrations.
Journal of Abnormal and Social Psychology, 1963, 67, 1-7.

- 18 Buss, A. H., Instrumentality of aggression, feedback and frustration as determinants of physical aggression.
Journal of Personality and Social Psychology, 1966, 3, 153-162.
- 19 Buss, A. H., The effect of harm on subsequent aggression.
Journal of Experimental Research in Personality, 1966, 1, 249-255.
- 20 Dollard, J., L. Doob, N. Miller, O. Mowrer, R. Sears, C. Ford, C. Hovland + R. Sollenberger, *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press, 1939.
- 21 Gambaro, S., + A. I. Rabin, Diastolic blood pressure responses following direct and displaced aggression after anger arousal in high- and low- guilt subjects.
Journal of Personality and Social Psychology, 1969, 12, 87-94.
- 22 Geen, R. G., Effects of frustration, attack, and prior training in aggressiveness upon aggressive behavior.
Journal of Personality and Social Psychology, 1968, 9, 316-321.
- 23 Geen, R. G., + E. C. O'Neal, Activation of cue-elicited aggression by general arousal.
Journal of Personality and Social Psychology, 1969, 11, 289-292.
- 24 Gentry, W. D., Effects of frustration, attack and prior aggressive training on overt aggression and vascular processes.
Journal of Personality and Social Psychology, 1970, 16, 718-725.
- 25 Hartmann, D. P., Influence of symbolically modeled instrumental aggression and pain cues on aggressive behavior.
Journal of Personality and Social Psychology, 1969, 11, 280-288.
- 26 Hull, C. L., *A behavior system*. New Haven: Yale University Press, 1952.
- 27 Meyer, T. P., Effects of viewing justified and unjustified real film violence on aggressive behavior.
Journal of Personality and Social Psychology, 1972, 23, 21-29.
- 28 Milgram, S., Behavioral study of obedience.
Journal of Abnormal and Social Psychology, 1963, 67, 371-378.
- 29 Milgram, S., Some conditions of obedience and disobedience to authority.
Human Relations, 1965, 18, 57-76.
- 30 Milgram, S., Liberating effects of group pressure.
Journal of Personality and Social Psychology, 1965, 2, 127-134.
- 31 Miller, N. E., The frustration-aggression hypothesis.
Psychological Review, 1941, 48, 337-342.
- 32 Pisano, R., + S. P. Taylor, Reduction of physical aggression: the effect of four strategies.
Journal of Personality and Social Psychology, 1971, 19, 237-242.
- 33 Powers, P. C., + R. G. Geen, Effects of the behavior and the perceived arousal of a model on instrumental aggression.
Journal of Personality and Social Psychology, 1972, 23, 175-183.
- 34 Rosenzweig, S., The picture-association method and its application in a study of reactions to frustration.
Journal of Personality, 1945, 14, 3-23.
- 35 Spence, K., *Behavior theory and conditioning*. New Haven: Yale University Press, 1956.

- 36 Turner, C. W., + L. Berkowitz, Identification with film aggressor (covert role taking) and reaction to film violence.
Journal of Personality and Social Psychology, 1972, 21, 256-264.
- 37 Zajonc, R. B., Social facilitation.
Science, 1965, 149, 269-274.
- 38 Zillman, D., Excitation transfer in communication-mediated aggressive behavior.
Journal of Experimental Social Psychology, 1971, 7, 419-434.
- 39 Zillman, D., A. H. Katcher + B. Milavsky, Excitation transfer from physical exercise to subsequent aggressive behavior.
Journal of Experimental Social Psychology, 1972, 8, 247-259.